

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА В ОСВІТНІЙ СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Розглянуто етапи становлення освітньої системи в Російській імперії впродовж XIX – початку XX століття. Виявлено особливості розвитку професійної освіти. Відмічено, що розгортання професійної освіти відбулося після скасування кріпацтва.

Ключові слова: професійна освіта, Російська імперія, реформи.

Рассмотрено этапы становления образовательной системы в Российской империи в течение XIX – начала XX века. Определено особенности развития профессионального образования. Отмечено, что развитие профессионального образования состоялось после ликвидации крепостного права.

Ключевые слова: профессиональное образование, Российская империя, реформы.

The stages of the educational system development in Russian Empire during XIX – early XX century are analysed. The features of professional education are determined. It is noted that impulse to professional education deployment took place after the abolition of serfdom.

Key words: professional education, Russian Empire, reforms.

Рівень освіти людей є одним із головних критеріїв потенційних можливостей розвитку будь-якого суспільства. Ці можливості найбільш повно реалізуються при умові органічного забезпечення взаємозв'язку освіти, науки, виробництва. Створення матеріальних і духовних багатств суспільства залежить від загального рівня науки і від прогресу техніки, від застосування досягнень науки у виробництві.

Одним із важливих факторів соціального прогресу суспільства є процес передачі досвіду від одного покоління до іншого, тобто підготовка професійних кадрів. Соціальним інститутом суспільства, що підтримує і відновлює кваліфіковану підготовку підростаючого покоління, являється система освіти і її основна ланка – професійні навчальні заклади. Тому вивчення досвіду професійної підготовки населення і, перш за все, в містах півдня Російської імперії має не тільки суто історичний, але і актуальний прикладний інтерес. Адже сучасний період вітчизняної історії характеризується становленням ринкової системи господарювання, в умовах якої попередня система освіти вже не здатна в повній мірі задовольнити попит на кваліфіковані кадри. Кризовий стан економіки дер-

жави пояснюється не тільки помилками і прорахунками в стратегії і тактиці реформ, але і недостатньою кількістю на місцях фахівців-професіоналів, здатних акумулювати досвід минулого, цінності його модернізації і реалізовувати їх в конкретній роботі.

У XIX столітті нові потреби управління й економічного розвитку, особливо з появою капіталістичних відносин, примусили уряд більш пильну увагу приділити питанням професійної освіти. Що стосується України, то на її території власна традиція широкої шкільної освіти була перервана. Якщо на початку XVIII століття практично кожне українське село мало початкову школу, то до його кінця, після закріпачення селян, вціліли лише поодинокі школи, які утримувалися на кошти батьків.

З початку XIX століття все більше виявляються риси централізації та уніфікації освіти за загальноімперським зразком. Першою установою з управління народною освітою в Російській імперії стала «Комісія із заснування народних училищ», утворена у 1782 році. Починаючи з 8 вересня 1802 року вона стала складовою частиною Міністерства народної освіти, затвердженого Маніфестом імператора Олександра I «Про заснування

міністерств», яке мало за найголовнішу мету «виховання юнаків та розповсюдження наук» [1]. Міністерство керувало розробленням статутів та правил для імператорських університетів, середніх та нижчих навчальних закладів; відповідало за призначення та переміщення професорсько-викладацького складу, займалося постачанням навчальних закладів книгами, підручниками та навчальними посібниками.

При Олександрові I сформувалася система освіти, що діяла за Статутом 1804 року і складалася з 4 рівнів, узгоджено пов'язаних між собою. Початкова освіта здійснювалася парафіяльними (однорічними, сільськими) школами, які були наймасовішою формою освіти. Другий рівень представлений повітовими (дворічними, а пізніше трирічними міськими) училищами. Повноцінну середню освіту давали лише гімназії, які носили яскраво виражений становий характер. У них майже виключно навчалися діти дворян і чиновників. Найвищий освітній щабель посили університети (на теренах підросійської України – Харківський, Святого Володимира в Києві, Новоросійський в Одесі). Територія Російської імперії була розділена на шість учбових округів, які очолювали опікуни. Появилися перші привілейовані середні навчальні заклади – ліцеї: в 1811 році – Царсько-сільський, в 1817 році – Рішельєвський в Одесі, в 1820 році – Ніжинський.

Відповідно до Маніфесту «Про розподіл державних справ на особливі управління» від 25 липня 1810 року до Міністерства народної освіти перейшло управління всіма академіями та навчальними закладами, за винятком військових та духовних. Наступним Маніфестом «Про загальне заснування міністерств» від 25 червня 1811 року було додатково визначено сферу діяльності Міністерства народної освіти: до його відома відносилися всі вчені товариства, академії, університети, а також загальні навчальні заклади, окрім духовних, військових та відповідних училищ. *«Лише вузькому колу істориків та краєзнавців відомо, що в окреслений період в Україні діяло більше 20 навчальних закладів, орієнтованих на підготовку моряків для військового та комерційного флоту на Чорному морі»* [2].

За Миколи I освіта набула замкнутого станового характеру: приходські школи для селян; повітові училища для дітей купців, ремісників та інших міщан; гімназії для дітей

дворян і чиновників. У 1827 році видано указ і спеціальний циркуляр, що забороняли приймати кріпаків до гімназій і університетів. Основу народної освіти став складати принцип становості та бюрократичної централізації.

В 1828 році затверджено шкільний статут, по якому початкова і середня освіта поділялася на три категорії: 1) для дітей нижчих станів – однокласні приходські училища (вивчалися чотири правила арифметики, читання, правопис і закон Божий); 2) для середніх станів, тобто міщан і купців – трикласні училища (геометрія, географія, історія); 3) для дітей дворян і чиновників – семикласні гімназії (готували до вступу в університет).

Буржуазні реформи 1860-х років у Росії торкнулися і сфери освіти. Для пореформеної Росії характерним був ріст освіченості населення та розвиток різноманітних форм навчання. У 1863 році було проведено чергову реорганізацію міністерства, за якою його центральний апарат складався з Ради міністра, Департаменту народної освіти та Вченого комітету, який займався розглядом навчальних програм, оцінкою змісту підручників, проектами статутів вчених товариств та звітами осіб, що мали персональні (особливі) доручення від міністерства. Особливий відділ при Вченому комітеті здійснював розгляд літератури, рекомендованої для народного читання. Управління вищими навчальними закладами розподілялося між Департаментом народної освіти та Відділенням промислових училищ. Зв'язок між керівними та підпорядкованими інстанціями неодмінно пролягав через Канцелярію опікуна учбового округу, який був наділений широкими повноваженнями. Він був першою інстанцією, яка розглядала клопотання про відкриття нових вищих навчальних закладів. Із його докладно обґрунтованими висновками (позитивними чи негативними) клопотання направлялося до міністерства, яке мало повноваження щодо остаточного вирішення питання [3].

Відповідно до освітньої реформи всі типи шкіл, які існували раніше, проголошувалися загальностановими й отримували назву початкових народних училищ. З 1864 року почали створюватися земські школи. Це були сільські школи з трирічним і чотирирічним терміном навчання, які фінансувалися земствами. Діяли також сільські, міністерські, фабричні, залізничні школи та ін. Розвиток у Російській імперії початкової освіти

після скасування кріпацтва був пов'язаний із прискореним процесом фабрично-заводського виробництва, впровадженням передових технологій і наукових досліджень у промисловість і сільське господарство.

Середньої освіти як і раніше набували у гімназіях, перші з яких відкрилися ще на початку XIX століття в Харкові, Чернігові, Катеринославі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Херсоні. Освіта в гімназіях була класичного типу з вивченням однієї або двох давніх мов. Відповідно до прийнятого в 1864 році Статуту започатковано реальні восьмикласні гімназії (замість повітових училищ), перетворені у 1872 році на реальні училища, випускники яких мали право вступу лише на природничі факультети університетів. Для дівчат освіта була обмеженою.

Охоплення населення освітньою системою було достатньо низьким. Розвиток системи шкільної освіти гальмувався відсутністю закону про загальне обов'язкове навчання. Необхідно відмітити, що на цей час в багатьох країнах Європи вже давно була подолана масова неграмотність населення і введено загальне обов'язкове навчання. Так, закони про загальне навчання були прийняті: в Пруссії у 1717 та 1763 роках, в Австро-Угорщині у 1774 році, в Данії у 1814 році, в Швеції у 1842 році, в Норвегії у 1848 році, в США у 1852-1900 роках, в Японії у 1872 році, в Італії у 1877 році, у Великобританії в 1880 році, у Франції в 1882 році.

Нові соціально-економічні умови об'єктивно вимагали підготовки численних кваліфікованих працівників, що стало важливою передумовою масової підготовки учительських кадрів. З цією метою в Україні (60-ті роки XIX століття) було відкрито учительські семінарії – педагогічні навчальні заклади для підготовки вчителів народної (початкової) школи. За їх створення боролися К. Ушинський і його послідовники Н. Корф та М. Драгоманов. Розроблений К. Ушинським «Проект учительської семінарії» (1861) містив наукове обґрунтування змісту та процесу підготовки учителів, яке було покладено в основу діяльності семінарій. На навчання, що тривало 3-4 роки, приймали осіб, які закінчили двокласні початкові училища. У 1870 році прийнято Положення про учительські семінарії.

Престижність науково-педагогічної праці була високою. Зокрема, у відповідності з Табелем про ранги учені звання співвідноси-

лися наступним чином: кандидат – «губернський секретар» (XII клас); магістр – «титлярний радник» (IX клас); доктор – «колезький асесор» (VIII клас). До 1845 року чини XIV-IX класів давали право на перехід в «особисте дворянство», а VIII – у «родове дворянство».

На жаль, у XIX столітті на теренах підросійської України посилювалися процеси насильницької русифікації, утисків української мови та культури. На це було спрямовано Указ від 20 червня 1863 року Міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва (т. зв. «Валуєвський циркуляр») та «Закон Юзефовича» (Ємський указ) від 19 травня 1876 року.

Із 1883 року в Департаменті народної освіти було відкрито спеціальне відділення, яке відповідало за промислові училища. У 1884 році при Вченому комітеті було організовано Відділення з технічної та професійної освіти. У 1898 році започатковано Інспекцію з нагляду за промисловими училищами. Діяльність Відділення вченого комітету з технічної та професійної освіти полягала в: 1) обговоренні та вирішенні загальних наукових спеціально-технічних та навчально-виховних питань, відповідно до завдань технічної та професійної освіти; 2) рецензуванні спеціальних фахових наукових праць, підручників і навчальних посібників й у підготовці та представленні членами-спеціалістами відділення відгуків про них; 3) розробці та розгляді проектів програм, правил і статутів, як для промислових училищ, так і для технічних та професійних училищ інших міністерств, які, відповідно до чинного законодавства, представляли до міністерства необхідний пакет документів на затвердження.

Із 1 січня 1898 року у зв'язку з передачею з Міністерства народної освіти до Міністерства фінансів мореплавних навчальних закладів були затверджені при департаменті посади інспекторів із нагляду за цими закладами. 19 січня 1895 року, з метою опіки над справами торговельного флоту, засновано Раду з питань торговельного мореплавання та Відділ торговельного мореплавання.

За клопотанням Міністерства народної освіти про посилення особового складу Відділення вченого комітету з технічної та професійної освіти фахівцями з жіночої професійної освіти вийшла постанова «Про кредит на утримання Відділення вченого комітету Міністерства народної освіти з технічної та професійної освіти» від 27 березня 1900 ро-

ку. [4]. За цією постановою було організовано новий Відділ з жіночої професійної освіти, першочерговим завданням якого стало впорядкування існуючих на той час у Російській імперії різноманітних нечисленних жіночих професійних шкіл, діяльність яких зовсім не регулювалась ні відповідними керівниками, ні загальними програмами та правилами.

Після революції 1905-1906 років, російсько-японської війни і реформ 1906-1907 років у Думі піднято питання про прийняття закону про введення загальної початкової освіти. В 1906 році на розгляд було винесено законопроект міністра народної освіти П. фон Кауфмана. Деякі положення цього закону вдалося прийняти 3 травня 1908 року. Відповідно до них було різко збільшено державне фінансування Міністерства народної освіти, а п. 6 закону встановлював безкоштовну (але не загальну) початкову освіту. 1-8 жовтня 1910 року в Одесі відбувся Перший Південноросійський торгівельно-промисловий з'їзд і З'їзд діячів із комерційного судноплавства і портової справи [5].

Таким чином, можемо зробити висновок, що освіта стала закономірним етапом соціально-економічного розвитку Російської імперії і особливо Південно-Західного краю. Прискорення процесів науково-технічного прогресу в державі на рубежі XIX – XX століть передбачало залучення до ринкових відносин великої кількості населення, а індустріалізація промисловості, яку інтенсивно впроваджував уряд Росії, поставила перед суспільством нові вимоги до рівня освіти та професійних навичок людей, які займалися виробничою та підприємницькою діяльністю,

що, в свою чергу, потребувало якісної підготовки фахівців у значних масштабах.

Професійні училища знаходились у підпорядкуванні різних відомств, носили, як правило, вузькоспеціалізований характер, а їх діяльність між собою була недостатньо узгоджена. Кожне міністерство, кожне відомство займалися організацією професійних навчальних закладів, необхідних для своєї галузі. Розвиток професійної освіти в Російській імперії відбувався достатньо повільно і не відповідав тогочасним потребам промислового розвитку. Уряд і суспільство, хоч і були зацікавлені в підготовці кваліфікованих професійних кадрів, але не мали в наявності достатньої кількості коштів для організації такого типу навчальних закладів.

Під тиском історичної потреби та науково-комерційної спільноти уряд Російської імперії створював необхідні умови для організації професійної освіти. Однак, початок Першої світової війни та революційні події 1917-1919 років тимчасово призупинили розвиток професійної освіти, як складової частини системи народної освіти країни.

Сьогодні, коли Українська держава знаходиться на черговому етапі свого економічного і політичного розвитку, існує нагальна необхідність відродження системи професійної освіти у вигляді спеціалізованих навчальних закладів. Ця обставина вимагає уважніше вивчати історичний досвід становлення та розвитку професійної освіти у XIX на початку XX століття, коли в Російській імперії створювалися нові суспільні інститути і встановлювалися нові взаємовідносини між державою та суспільством.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. – СПб. : Типо-литограф. И. А. Ефрона, 1896. – Т. 37. – С. 362-363.
2. Чорний О. Діяльність навчальних закладів морського профілю на Півдні України в останній чверті XVIII – на початку XX ст. Історіографія проблеми // Наукові записки. – Серія : Історичні науки. – Кіровоград : Кіровоградський державний університет, 2009. – Вип. 12. – С. 250.
3. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов ; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : [б.и.], 1991. – С. 175.
4. Сборник Постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Сенат. тип., 1904. – Т. 17. – С. 770-779.
5. Киштымов А. Киевский коммерческий институт в судьбе М. В. Довнар-Запольского / Андрей Киштымов // Архивознавство. Археографія. Джерелознавство. – Київ, 2000. – Вип. 2 : Архивознавчі читання. – С. 126.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., доцент **О. П. Тригуб**